

ПРАДМОВА

Агульныя заўвагі. Беларуская народная мова мае вялікую колькасць устойлівых словазлучэнняў, якія адлюстроўваюць яе нацыянальную самабытнасць і спецыфіку. Пераважная большасць устойлівых адзінак беларускай мовы мае агульнанародны характар і складае актыўную частку яе слоўніка. У фразеалагізмах — гэтых самацвэтах, перлах народнай моватворчасці — адбіўся багаты гістарычны вопыт беларускага народа, накопленая стагоддзямі мудрасць, звычаі, уклад жыцця і побыту.

На жаль, да апошняга часу гэтае вялікае нацыянальнае багацце яшчэ не толькі дастаткова не вывучана, але і не сабрана, не сістэматызавана ў слоўніках. А час не стаіць на месцы, на змену аднаму пакаленню носьбітаў мовы прыходзіць другое, і па гэтай прычыне многія фразеалагічныя адзінкі бяспследна забываюцца, губляюцца для нас навечна, хоць яны і патрэбны — пісьменнікам, журналістам, гісторыкам — усім, хто пісьмова ці вусна карыстаецца роднай мовай.

Народная фразеалогія — каштоўнейшы матэрыял для пісьменніка, гісторыка беларускай культуры, важнейшы рэзерв папаўнення выяўленчых сродкаў літаратурнай мовы.

Усё гэта і схіліла аўтараў скласці «Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі». Матэрыялам для гэтага тлумачальнага фразеалагічнага слоўніка паслужылі запісы гутарковай мовы ад прадстаўнікоў розных груп насельніцтва розных раёнаў рэспублікі. Запісы ўяўляюць сабой фіксацыю асобных урыўкаў роднай мовы ў яе звычайным бытаванні, у шэрагу выпадкаў — з індыўдуальнымі і выпадковымі адхіленнямі ад існуючых лексічных, граматычных і іншых норм пісьмовай мовы. Ілю-

страцыйны фразеалагічны матэрыял слоўніка — жывая, дзейсная, «трапяткая» народная мова, толькі запісаная на паперы. Такі фразеалагічны матэрыял, як вядома, нялёгка «арганізаваць», разарваць на часткі без парушэння цэласнасці зместу і формы жывой звязнай мовы¹.

Укладальнікі слоўніка паставілі сабе задачай сабраць, «вылушчыць» з гутарковай мовы ўстойлівыя словазлучэнні, раскрыць іх значэнне і ўжыванне, забяспечыць па магчымасці адпаведнай стылістычнай кваліфікацыяй, праілюстраваць фактамі жывой народнай мовы. Пры гэтым укладальнікі добра разумеюць, што сабраны імі матэрыял далёка не вычэрпвае ўсіх фразеалагічных рэсурсаў беларускай народнай мовы і ў самім слоўніку па пэўных прычынах могуць быць спрэчныя моманты з пункту гледжання класіфікацыі і тлумачэння фразеалагічных адзінак. З прычыны нераспрацаванасці метадыкі і спосабаў укладання такога тыпу дыферэнцыяльных фразеалагічных слоўнікаў, а таксама праблемы суадносін агульнапрынятага, літаратурнага фразеалагічнага матэрыялу, з аднаго боку, і дыялектнай, вузкай, мясцовай фразеалогіі, з другога боку, у гэтым слоўніку часам можа мець месца непаслядоўнасць у размеркаванні асобных фразеалагічных адзінак або іх варыянтаў. У слоўнік свядома ўключаецца дыялектная, мясцовая фразеалогія, якая, на думку ўкладальнікаў, яшчэ не стала здабыткам літаратурнай мовы, але шырока вядома ў гаворках на тэрыторыі Беларускай ССР і нават за яе межамі.

Структурная арганізацыя слоўнікавага артыкула

1. Слоўнікавы артыкул пачынаецца фразеалагізмам. Варыянты і кампаненты фразеалагічнай адзінкі падаюцца ў дужках. І фразеалагізм, і яго варыянты афармляюцца паводле існуючых граматыка-арфаграфічных правіл. Выключэнне дапускаецца ў рэдкіх выпадках, калі змяненне формы варыянта або кампанента фразеалагізма вядзе да разбурэння яго сэнсу. Напрыклад: *зямля (яблы-*

¹ Аб прынцыпах лексікаграфічнага апісання фразеалагізмаў гл. у працах: Ф. Янкоўскі. Беларуская фразеалогія. Мн., 1968; «Фразеологический словарь русского языка». Под ред. А. И. Молоткова. М., 1967; Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego, t. 1—2. Warszawa, 1967—1968; Słownik języka polskiego. Reg. naczelny Witold Doroszewski, t. 1—10. Warszawa, 1958—1969.

камі) пахне ка м у 'блізкі да смерці, адной нагой стаіць у магіле' (пра слабога, нездаровага ці вельмі старога чалавека)'; і (а) ні блізка 'нізашто, ні ў якім разе, зусім не, нікольні'; класіся (заходзіцца, падрывацца, парвацца, пэнкаць, дайці, залягацца) ад (са) смеху 'гучна, нястрымна смяцца, смяцца да знямогі'; але як па пісанаму 'вельмі добра, гладка' (замест як па пісаным); гочы продывыты 'пільна ўглядацца куды, з нецярпеннем чакаючы з'яўлення каго' (замест вочы прадзівіць); лапека на лапеку 'зношаная, уся на латах, зусім парваная' (вопратка, сукенка, паліто і г. д.) (замест лапкі на лапіку) і інш.

2. Усе зафіксаваныя варыянты фразеалагізма прыводзяцца ў адпаведных месцах слоўніка — на тую літару, з якой пачынаецца варыянт. Аднак распрацоўка варыянтаў даецца толькі адзін раз — пры асноўнай фраземе, змешчанай у алфавітным парадку. Прыводзіцца ілюстрацыйны матэрыял і да варыянтаў. Напрыклад, у слоўніковым артыкуле глядзець (паглядзець, паглядаць, пазіраць) коса (скоса, бокам, рубам) на каго 'недалюбліваць каго, крыўдаваць на каго, праяўляць недружалюбнасць да каго' ў адпаведных месцах слоўніка зроблены наступныя адсылкі: глядзець бокам, глядзець рубам, глядзець скоса, коса паглядаць, пазіраць скоса, рубам пазіраць, рубам паглядаць, скоса пазіраць. Аднак увесь ілюстрацыйны матэрыял — цытаты да памянёных варыянтаў — прыводзіцца пад фраземай глядзець коса на каго.

3. У некаторых выпадках, калі адшуканне той ці іншай фразеалагічнай адзінкі не складае цяжкасцей для чытача, адсылкі не робяцца. Напрыклад, няма адсылак на словы грудзей, зямельку, вісець у фраземах даць грудзі (грудзей) ка м у 'пакарміць грудзьмі', зямлю (зямельку) дзерці 'ўпасці ў адчай, гнеўна выказваць незадавальненне чым', на валаску лінецць (вісець) 'быць у небяспецы, знаходзіцца пад пагрозай гібелі, знішчэння'.

4. У большасці выпадкаў да фразеалагізма прыводзіцца «адваротны» яго варыянт. Напрыклад: аб'есці вушы ка м у і вушы аб'есці ка м у 'моцна надакучаць, апрыкрыць каму»; падаць са смеху і са смеху падаць 'нястрымна, да знямогі смяцца'. Аднак да некаторых фразем «адваротных» варыянтаў у слоўніку няма па той прычыне, што аўтарам пакуль што не ўдалося выявіць іх

у жывой мове. Так, няма такіх варыянтаў да фразем *пад кроў папасці* чыю 'адпавядаць характарам, поглядамі каму'; *не з той (з тэй) нагі ўстаць* 'быць у дрэнным на-строі, злавацца'.

5. У адным слоўнікавым артыкуле часам змяшчаюцца дзве, тры і больш сінанімічныя фраземы (з абавязковай адсылкай другой, трэцяй і інш. фразем на адпаведную старонку слоўніка). Напрыклад: *Патрэбен як сабаку пятая нага. Патрэбен як дзірка ў мосце* 'зусім не патрэбен, лішні, перашкаджае'. *На чорта. На якога д'ябла. На няшчасце. На перун. На халеру* 'навошта? для чаго? дзеля чаго?'

Адсылка на «адваротны» варыянт фраземы не падаецца толькі ў тым выпадку, калі гэты варыянт у слоўніку змяшчаўся б адразу за фраземай.

6. За загалоўкам слоўнікавага артыкула даецца паметка, якая ўказвае на стылістычную або эмацыянальна-экспрэсіўную характарыстыку фразеалагізма. У слоўніку стылістычныя паметкі скарачаюцца наступным чынам: *абразл.* — з адценнем абразлівасці, *абурэн.* — абурэння, *абыякав.* — абыякавасці, *асудж.* — асуджэння, *безвых.* — безвыходнасці, *ганар.* — ганарлівасці, *грэблів.* — грэблівасці, *добразыч.* — добразычлівасці, *дакор.* — дакору, *жаласн.* — жаласнасці, *жартаўл.* — жартаўлівасці, *захапл.* — захаплення, *здзіўлен.* — здзіўлення, *зламоўн.* — зламоўнасці, *зласл.* — зласлівасці, *зняваж.* — зняважлівасці, *іран.* — іранічнасці, *катэгар.* — катэгарычнасці, *ласкальн.* — ласкальнасці, *недобразыч.* — недобразычлівасці, *насмешл.* — насмешлівасці, *неадабр.* — неадабрэння, *незадав.* — незадавальнення, *непав.* — непавагі, *непаш.* — непашаны, *пав.* — павагі, *пагардл.* — пагардлівасці, *паграж.* — пагражальнасці, *перан.* — пераноснае, *пяшчот.* — пяшчотнасці, *рашуч.* — рашучасці, *спаг.* — спагады, *спачуван.* — спачування, *удзячн.* — удзячнасці, *узруш.* — узрушэння, *шкадав.* — шкадавання.

7. Усюды, наколькі гэта было магчыма, пры фразеалагізмах пастаўлены паметкі — словы, пры дапамозе якіх выяўляюцца сінтаксічныя сувязі фразеалагічнай адзінкі ў тэксе: *Выцягваць жылы з каго; зацяць рукі за што; слова закінуць за каго; шапкі не здымаць перад кім; праходу не даваць каму.*

8. Значэнне і ўжыванне фразеалагічнай адзінкі і яе варыянтаў раскрываюцца ў ілюстрацыйным матэрыяле-

цытаце (адным або больш сказах, звязных урыўках з жывой мовы). Для зручнасці карыстання ілюстрацыйны матэрыял у слоўніку падаецца спрошчанай транскрыпцыяй. Пры гэтым у ілюстрацыйным матэрыяле захоўваюцца без істотных змен фанетычныя і граматычныя асаблівасці самога фразеалагізма. Мяккасць папярэдніх зычных абазначаецца літарамі *я, ё, ю, е* (*вясёлы, люблю, белы*); асіміляцыйная мяккасць зычных перадаецца мяккімі знакам: *сьмешкі, сьлязьмі, купаецься, зьмяя, дзьвёры*. Падоўжаныя зычныя перадаюцца праз іх падвоенае напісанне: *ноччу, збожжа, застрэшка*; паміж падоўжанымі мяккімі зычнымі пішацца мяккі знак: *гольле, вецце, Палесьсе, карэньне, гразьзю, судзьдзя*; выбухное *г* абазначаецца літарай *г'*. Націск ставіцца толькі ў тых выпадках, калі гэта звязваецца з ліквідацыяй двухсэнсоўнасці слова ці словазлучэння або ў вузкадыялектнай лексіцы. Усе дыялектызмы, значэнне якіх невядома шырокаму чытачу, тлумачацца ў дужках; пры гэтым тлумачацца таксама і некаторыя словы неславянскага паходжання, якія ўваходзяць у склад фразеалагізма.

У канцы ілюстрацыйнага матэрыялу-цытаты даецца скарачанае абазначэнне вёскі і раёна, дзе быў запісаны прыклад з фразеалагічнай адзінкай.

8. Спіс і прынятыя скарачэнні назваў вёсак і раёнаў, дзе запісваюцца ілюстрацыйны матэрыял:

<i>Арш. р.</i>	— <i>Аршанскі раён</i>	<i>Зал.</i>	— <i>Залессе</i>
<i>Ляўк.</i>	— <i>Ляўкі</i>	<i>Рак.</i>	— <i>Ракаў</i>
<i>Ашмян. р.</i>	— <i>Ашмянскі раён</i>	<i>Сів.</i>	— <i>Сівіцы</i>
<i>Вай.</i>	— <i>Вайнарышкі</i>	<i>Суд.</i>	— <i>Суднікі</i>
<i>Бабр. р.</i>	— <i>Бабруйскі раён</i>	<i>Вайк. р.</i>	— <i>Вайкавыскі раён</i>
<i>Мач.</i>	— <i>Мачулкі</i>	<i>Вяр.</i>	— <i>Вярэйка</i>
<i>Бар. р.</i>	— <i>Барысаўскі раён</i>	<i>Туп.</i>	— <i>Тупічаны</i>
<i>М. Ст.</i>	— <i>Малое Стахава</i>	<i>Віл. р.</i>	— <i>Вілейскі раён</i>
<i>Нав.</i>	— <i>Навасёлкі</i>	<i>Абад.</i>	— <i>Абадоўцы</i>
<i>Негн.</i>	— <i>Негнавічы</i>	<i>Даўг.</i>	— <i>Даўгінава</i>
<i>Хал.</i>	— <i>Халмоўка</i>	<i>Залаз.</i>	— <i>Залазоўе</i>
<i>Брасл. р.</i>	— <i>Браслаўскі раён</i>	<i>Зам.</i>	— <i>Замошша</i>
<i>Бяльм.</i>	— <i>Бяльмонты</i>	<i>Кал.</i>	— <i>Каляды</i>
<i>Зам.</i>	— <i>Замошша</i>	<i>Луб.</i>	— <i>Лубень</i>
<i>Бял. р.</i>	— <i>Бялыніцкі раён</i>	<i>Страж.</i>	— <i>Стражы</i>
<i>Свяц.</i>	— <i>Свяцілавічы</i>	<i>Юнц.</i>	— <i>Юнцавічы</i>
<i>Бяроз. р.</i>	— <i>Бярозаўскі раён</i>	<i>Язн.</i>	— <i>Язні</i>
<i>Саш.</i>	— <i>Сашыца</i>	<i>Вор. р.</i>	— <i>Воранаўскі раён</i>
<i>Бяр. р.</i>	— <i>Бярэзінскі раён</i>	<i>Ліп.</i>	— <i>Ліпкунцы</i>
<i>Арэш.</i>	— <i>Арэшкавічы</i>	<i>Ганц. р.</i>	— <i>Ганцавіцкі раён</i>
<i>Вал. р.</i>	— <i>Валожынскі раён</i>	<i>Хат.</i>	— <i>Хатынічы</i>
<i>Вішн.</i>	— <i>Вішнева</i>	<i>Гар. р.</i>	— <i>Гарадоцкі раён</i>